

УДК 323.1

К. М. Вітман

ЕТНІЧНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Розвал Радянського Союзу був одночасно причиною і наслідком суперечливих етнонаціональних та етнополітичних процесів на пострадянському та постсоціалістичному просторах. Вони характеризуються зростанням етнічної та національної свідомості, вимогами суверенізації, руйнівним потенціалом та дезінтеграційними тенденціями в окремих регіонах. Ослаблення інтеграційних чинників, які сформувалися за радянського періоду, актуалізувало значення більш глибоких зв'язків — етнічних. Дослідження свідчать, що «більшість соціальних суб'єктів втратили ідентифікацію з колишніми структурами, окрім етнічних, які набули гіпертрофованого впливу в суспільстві», — пише російський дослідник етнополітичних процесів А. Ахієзер [1, с. 115].

Актуалізація етнічних зв'язків, у свою чергу, супроводжується вимогами та спробами справедливо розділити територію, ресурси і навіть повністю перебудувати систему управління. В результаті виникають конфлікти різної інтенсивності з найрізноманітніших приводів. На пострадянському просторі вони набувають форми етнічного протистояння. Навіть політична боротьба в окремих країнах набуває етнічного забарвлення. Хоча значна частина міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі не завжди передбачає реальне зіткнення інтересів різних етносів. Прикладом цього є грузино-абхазський конфлікт. Більшість конфліктів на пострадянському просторі сприймаються як етнічні, хоча не редукуються до конфлікту етносів як таких. Інший приклад — територіальний конфлікт навколо острова Коса Тузла між Україною та Росією в 2003 році. Суто політичні, територіальні суперечності навколо лінії кордону супроводжувалися спалахами міжетнічної ворожнечі як у Росії, так і в Україні. Тому практично всі моделі етнонаціональної політики країн постсоціалістичного та пострадянського простору спрямовані на запобігання загостренню міжетнічної напруги на своїй території та ви-

никненню етнічних конфліктів, а за їх наявності — на локалізацію та мирне розв'язання. Лише країни Балтії пішли на експеримент — вдалися до тимчасової ескалації етнічної напруги між титульними націями та меншинами, відновлюючи домінування титульного етносу.

Дослідження етнонаціональної ситуації у країнах пострадянського та постсоціалістичного простору неможливе без розуміння феномена етнічності, який лежить в основі всіх етнополітичних процесів. Одразу слід зробити застереження, що ні на Заході, ні на Сході немає єдності щодо тлумачення феномена «етнічність». Вважається, що вперше це поняття було запропоноване французьким істориком Е. Ренаном у другій половині ХХ ст. Історія етнополітології серед перших науковців, які почали активно використовувати це поняття, також називає Л. Мейєра та Д. Рісмана. Обидва дослідники почали послуговуватися терміном «етнічність» у другій половині 50–60-х роках ХХ ст. Згодом, вже в 1970-х роках, у західному політологічному дискурсі розгорнулася полеміка навколо розуміння етнічності.

В осмисленні етнічної проблематики західною наукою можна виділити два основних періоди: 1) домінування соціал-дарвіністських і расистських теорій (остання чверть ХІХ — перша чверть ХХ ст.; 2) домінування культурного релятивізму і детермінізму (1930–1950-ті роки). Етнічна ідентичність як самостійний феномен вивчалася опосередковано. Інтерес до неї виник під впливом нових етнічних рухів, антиколоніальної боротьби, критики структуралізму і функціоналізму, а також теорій асиміляції. Поняття «асиміляція» і «аккультурація» були відсунуті на задній план з появою концепту етнічності [2, р. 2]. Тому саме 1960-ті роки стали періодом активної розробки різних теорій етнічності.

Глобалізація призвела до стирання позірних відмінностей між країнами, уніфікації та єдиних стандартів у всьому світі. Але вона не тільки не змогла знищити етнічну та національну ідентичність, а, навпаки, актуалізувала диференціацію зовні схожих суспільств за етнічним критерієм. Навіть розвинені держави Заходу зіткнулися з проблемами поділу поліетнічних суспільств за етнічним критерієм. У зв'язку з цим у світовій науковій думці посилюється увага до питань етнічної ідентичності. Вона пов'язана з багатьма подіями: у другій половині ХХ ст. руйнується західна колоніальна система, утворюються нові, незалежні держави. Найдинамічніше розвивалася етнологія на Заході. Масштабні дослідження проводилися в США. Дослідники мали достатньо ресурсів, щоб досліджувати дію та вплив етнічного чинника в більшості країн, крім того, у самих США на той час розпочалося загострення етнічних проблем.

Але загалом, не лише на Заході, науковці вдалися до осмислення феномена етнічності, вибудувавши теорії етнічності, які з різних позицій інтерпретують його суть. К. Янг писав, що післявоєнний розвиток політичної історії радикально трансформував політику культурного плюралізму (етнічності). Не менш важлива метаморфоза відбулася у сфері концептуалізації цього феномена. Починаючи з 1950-х років виникли три

нових підходи в теоретичних дискусіях, які можна окреслити як інструменталістський, примордіалістський та конструктивістський» [3, р. 15]. Таким чином, дослідники узагальнюють три основних методологічних підходи до вивчення феномена етнічності та етнічної ідентичності: примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм.

Якщо у західній політичній думці примордіалізм був поширений до 60–70-х років XX ст., то радянський період його розвитку затягнувся до 1990-х років. Примордіалістська концепція трактує етнос як біосоціальне явище, що поєднує природу та соціум. Хоча саме уявлення про етнос як спільноти, поєднані кровно-спорідненими (біологічними) зв'язками, яке лежить в основі примордіалізму, має джерела ще у античній філософії.

У межах цього наукового підходу етнічність розглядається як об'єктивний феномен людського існування: вона є насамперед біологічно заданим зв'язком людини з етнічною групою, до якої вона належить від природи. У перекладі примордіалізм (*primordial*) — основний, первинний. Примордіалістський підхід виходить з того, що етнос має біоенергетичну природу і підкоряється іншим законам, ніж соціальні процеси. Етнічність кожній людині дається від народження, тому етнічні характеристики будь-якої спільноти слід розглядати як вроджені, генетично успадковані та наперед задані. Етнічна спільнота формується саме навколо цих наперед заданих, чітко фіксованих характеристик або властивостей, які кожен член цієї спільноти отримує від народження.

Втім у питанні про походження цих етнічних характеристик, або власне етнічності, серед прихильників примордіалістського підходу немає повної єдності. Частина з них наполягають на тому, що етнічність є об'єктивною, примордіальною властивістю людини, яку задають природні фактори її середовища. Цей напрям примордіалізму отримав назву соціобіологічного. Підґрунтям формування етнічності, відповідно до нього, є поєднання природно-географічного фактора з генетичним [4, р. 153]. Інша течія серед примордіалістів дещо відходить від біологічної природи етнічності. Прихильники еволюційно-історичного підходу трактують етнос як соціальну, а не біологічну спільноту, яка пов'язана не стільки з природним середовищем, скільки із соціально-історичним контекстом її формування (історичний досвід, особливості культури, традиції та звичаї). Відповідно взаємна спорідненість в етносі досягається під впливом соціальних умов, а не біологічного розвитку, але закріплюється жорстко.

Серед теоретиків примордіалізму як методологічного підходу в цілому слід назвати насамперед П. ван ден Берге, Е. Сміта, С. Широкогорова, Ю. В. Бромлея, Л. М. Гумільова. Зокрема, Е. Сміт, засновник еволюційно-історичного напрямку, дає таке визначення етносу, або етнічної групи: «спільнота, яка демонструє спільне для всіх її членів походження та історію, яка завдяки цій традиції має спільні особливості культури та територію і якій притаманне почуття солідарності серед членів групи» [5, р. 245]. Віддаючи належне еволюційно-історичному підходу,

Е. Сміт уточнює, що етнос — це «спільнота людей, яка має ім'я, поділяє міфи про предків, має спільну історію».

У радянській етнополітології (тоді вона мала назву суспільствознавства) одним з найавторитетніших примордіалістів є Л. Гумільов. Він — представник соціобіологічного напрямку і трактував етнос як біологічну спільноту *Homo Sapiens*, яка включена в конкретний біогеоценоз. Гумільов дає таке визначення етносу: «колектив людей, які протиставляють себе всім іншим колективам. Етнос більш або менш сталий, хоча виникає і зникає в історичному проміжку часу. Немає жодної реальної ознаки для визначення етносу, яку можна застосувати до всіх відомих нам випадків: мова, походження, звичаї, матеріальна культура, ідеологія іноді є визначальними моментами, а іноді ні. Винести за дужки ми можемо лише одне — визнання кожною людиною «ми ось такі, а решта — інакші». Оскільки це явище виникає скрізь, то відповідно воно відображає певну фізичну або біологічну реальність, яка і є для нас досліджуваною величиною» [6, с. 41]. Таким чином, етнос є «колективом людей, який склався природно».

Л. Гумільов також називав етнос феноменом біосфери. Згідно з позицією дослідника, етноси, або етнічні спільноти, — це природні колективи людей, які у свій, специфічний спосіб пристосовувалися до природного середовища — географічних, кліматичних умов існування. В цьому тривалому процесі пристосування та освоєння середовища формувалася певний тип поведінки, який згодом ставав основою культури та сполучною ланкою окремих представників цього колективу. Один етнос відрізняється від іншого своєрідним стереотипом поведінки. Тобто у теорії Л. Гумільова йдеться про етнічність як прояв саме соціальних характеристик: «Феномен етносу — це і є поведінка людей, що його утворюють. Інакше кажучи, він не в тілах людей, а в їх вчинках та взаємовідносинах... Саме характер поведінки визначає етнічну належність». А примордіалізм вчення Гумільова полягає насамперед у тому, що етнічні властивості, на його думку, жорстко диктуються спільноті природним фактором, який вчений називає етнічним полем. Дослідник стверджує, що «в природі існує етнічне поле, схоже на відомі електромагнітні, гравітаційні та інші поля, але відрізняється від них. Проявляється факт його існування не в індивідуальних реакціях окремих людей, а в колективній психології, що впливає на осіб... З факту цілісності груп та їх єдності, що відображається в єдності їх устрою та поведінки в еволюційному процесі, ми можемо зробити висновок, що існують поля, які регулюють та координують цей процес. Поля ці можна назвати філогенічними» [6, с. 291]. Йдеться про настільки сильний вплив, що він визначає структуру груп, їх колективну психологію та поведінку. Цей вплив філогенічний, тобто такий, що наперед задає властивості та майбутній розвиток спільноти.

І єдиним об'єктивним критерієм виділення такого колективу (в науці — етнічної спільноти) є усвідомлення конкретним індивідом, часто підсвідомо, того, що «ми ось такі, а решта — інші». Протиставлення

«своїх» і «чужих» і є індикатором етнічної належності, а всі інші критерії — мова, культура, звичаї — можуть варіюватися. Л. Гумільов багато писав про те, що протиставлення «своїх» і «чужих» (ми — вони) дається членам спільноти саме у суб'єктивному відчутті й тому на індивідуальному рівні стає беззаперечним індикатором етнічної належності до спільноти. Це відчуття належності є важливим фактором, який з'єднує спільноту в єдине ціле. Етнічна, національна спільнота існує тоді, коли її члени протиставляють себе схожим спільнотам, і перестає існувати тоді, коли вони суб'єктивно не відчують відмінності «своїх» від «чужих» [6, с. 294].

Протиставлення себе іншим, чужим відбувається дуже просто. Коли носії одного ритму стикаються з носіями іншого, то сприймають новий ритм як щось чуже, що тією чи іншою мірою дисгармоніє з тим ритмом, який притаманний їм органічно. Новий ритм може іноді не подобатися, але несхожість фіксується свідомістю як факт, що не має пояснення, але не викликає сумніву. Проявляються ритми етнічного поля в неповторному для кожного етносу стереотипі колективної поведінки.

Етнолог Л. Гумільов стверджував, що етнічне зовсім не тотожне соціальному і етноси не належать до соціальних інститутів. Взявши на озброєння концепцію Гумільова, не важко зрозуміти, чому політичні механізми врегулювання міжетнічних конфліктів, які не враховують позасоціальної природи етнічності, так часто пробуксовують, демонструючи свою неефективність. Навіть критики примордіалізму не впевнені, що концепція історично використала увесь свій потенціал.

Л. Гумільов був прогресивнішим від інших представників соціобіологічного напрямку, оскільки він заперечував генетичне успадкування етнічних ознак, за його твердженням «немає людини поза етносом, крім новонародженого немовляти». Передача етнічності не вимагає участі генетичного апарата, але сама етнічність випромінює коливання визначеної частоти за межі людського тіла. В цьому контексті Л. Гумільов пояснює етнізуючий вплив матері на немовля: «Оскільки в основі етнічної спільноти лежить біофізичне явище, то вважати його похідним від соціальних, екологічних, лінгвістичних, ідеологічних і т.п. факторів безглуздо». Етнічне поле, тобто феномен етносу, або етнічності, не зосереджується в тілах дитини та матері, а проявляється між ними. «Дитина, що встановила зв'язок з матір'ю з першим криком та ковтком молока, входить в її етнічне поле, — пише дослідник. — Перебування в ньому формує її власне етнічне поле, яке потім лише модифікується внаслідок спілкування з батьком, рідними, іншими дітьми та всім народом. Але поле на початку життя слабке, і якщо дитину помістити в інше етнічне середовище, перебудується саме поле, а не темперамент, здібності або можливості. Це сприйматиметься як зміна етнічної належності й у дитинстві відбувається досить безболісно... Зрозуміло, що тут діють не генний апарат, а біополі дитини та дорослого, що взаємодіють під час спілкування. Сказане справедливе не лише для індивідів, а й систем вищого порядку — етносів» [6, с. 295].

Свої праці примордіалісти-соціобіологи презентували й раніше Л. Гумільова, однак вони не були надто поцінованими в західному світі. Деякі з них поклали початок расизму. В цьому контексті важко оминати теорію про нерівність людських рас француза Ж. Гобіно, який оголосив арійців «вищою расою» над усіма іншими ще у XIX столітті. Згідно з його вченням, етнічні групи планети дуже відрізняються і тому повністю природно розділені, оскільки жодні зовнішні сили не можуть їх поєднати і привести до повної асиміляції. Уніфікація етнічностей або рас дуже небезпечна, оскільки загрожує не чим іншим, як втратою таких важливих відмінних рис, які є одночасно перевагами кожної етнічної спільноти. Ж. Гобіно вважав, що помітна несхожість та нерівність між расами або етносами повинна залишатися природним законом, який забезпечуватиме постійність типових, у найширшому сенсі, ознак цієї раси або етносу [7, с. 598].

Отже, етнічність у певних трактуваннях надзвичайно легко ідеологізується та редукується до расизму, незважаючи на те, що раса та етнічність — принципово різні категорії. Лише в деяких ситуаціях расові ознаки можуть служити спрощеним критерієм етнічної належності. Але назагал раси поліетнічні, тоді як чимало етносів формувалися з представників різних рас. Зокрема, 45% сучасного людства становлять групи, расово змішані. Так чи інакше, вихідним фактором етнічності учені-примордіалісти вважають усе ж таки не генетику, а успадковані в дитинстві соціально-культурні структури. К. Янг з цього приводу стверджує: «Людські істоти народжуються як не докінця сформовані тварини, що реалізуються через витворювану ними культуру, яка й починає відігравати роль примордіальної «даності» у суспільному житті» [8, с. 317].

Невідомий широкому загалу російський емігрант С. Широкогоров розглядав етнос як біосоціальний організм, виокремлюючи як його основні характеристики мову, звичаї, традиції [9, с. 13]. У контексті радянського варіанта примордіалістського тлумачення етнічності обов'язково слід згадати науковий доробок Ю. Бромлея. Дослідник інтерпретував етнос як «історично сформовану на певній території сталу міжпоколінну сукупність людей, які мають не лише спільні риси, а й відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомістю), зафіксоване в самоназві (ентонімі)» [10, с. 58].

Відповідно до теорії Ю. Бромлея етнос є соціальною групою, що характеризується притаманними їй сталими етнічними властивостями, які сформувалися в конкретних природних, соціально-економічних і політичних умовах. Дослідник не виокремлює якогось особливого біологічного і взагалі природного фактора, який визначає етогенез, — етнічність задається всім комплексом умов, який формується об'єктивно, природно. Вважають, що даний підхід є етноцентричним, оскільки зводить все національне до етнічного.

Критики цієї теорії закидають йому те, що він запропонував усі характеристики, які могли бути використані для відображення етнічної реальності, не було лише одного — самої етнічної субстанції. Зокрема, С. Чешко писав, що «всі запропоновані атрибути етносу є самостійними соціальними явищами. «Додати» їх і отримати в результаті «етнічне» явище не виходить» [11, с. 38]. В концептуальній конструкції Ю. Бромлей, як і більшості інших етнологів радянського періоду, головний акцент робиться на онтології етносу та етнічності. В. Пімьонов запропонував метод емпіричного моделювання етносу. В його теорії компонентного аналізу етнос розглядається як «відносно автономна, історично сформована, динамічно самовідтворювана та саморегульована складна соціальна система, компоненти якої — демографічний, просторово-географічний, економічний, соціальний, мовний, культурний, побутовий та психологічний — пов'язані взаємовідносинами числа, порядку, напрямку, інтенсивності, координації та субординації» [12, с. 45]. У цього примордіаліста до компонента етносу, що трактується як стала соціальна система, входять практично усі ті атрибути, однак вони можуть бути і чим завгодно, а не лише атрибутами власне етнічного феномена.

Обидва дослідники, усвідомлюючи «неетнічність» запропонованих ними характеристик етносу, неодноразово зазначали, що власне етнічність створює лише специфічна комбінація цих компонентів. «Вже давно визнано, що жоден з елементів етносу (мова, звичаї, релігія) не є неодмінною диференціюючою етнічною ознакою» [10, с. 67]. Навіть найповніша комбінація соціальних характеристик не завжди давала в результаті новий якісний стан соціальної множинності — етносу. Критики це завжди закидали примордіалам. Однак вони не зупинялися виключно на пошуках об'єктивних ознак онтологізованих етносів. Сам Ю. Бромлей в одній зі своїх статей зробив типово конструктивістське застереження: «Взагалі етнос практично існує доти, доки його члени зберігають переконання про належність до нього» [13, с. 25]. Але згодом він заперечив сам себе, стверджуючи, що «було б неправильно вважати етнічну самосвідомість вирішальною властивістю етносу, його своєрідним деміургом», оскільки, «як і будь-яка форма свідомості, — це явище вторинне, похідне від об'єктивних факторів».

Примордіалісти наголошують на етнічності як природній, фундаментальній властивості етносу. При цьому в кожного етносу вона інша, що призводить до конфлікту етнічних ідентичностей під час взаємодії етносів. Згідно з примордіальним підходом, конфлікт є природним наслідком етнічних відмінностей, точніше, відмінних етнічностей. Однак критики неохотно поставилися до надмірного детермінізму, яким зловживають примордіалісти.

Адже головною рисою примордіалізму є те, що він надає етнічності сенсу онтологічної сутності — надраціональної, всезагальної. Зокрема, А. Здравомислов та А. Цуциев в одній зі своїх статей стверджують, що «примордіалізм онтологізує етнічність, відображає її через об'єктивні

характеристики, хоча різні примордіалістські версії значно відрізняються у трактуванні специфіки та змісту цих об'єктивних характеристик. Вони можуть бути як біологічними і психологічними (рівень пасіонарності, колективні архетипи), так і соціальними та історичними (цивілізаційні платформи, суспільно-економічні формації)» [14, с. 46]. Основним методологічним підходом, яким послуговується примордіалізм, є есенціалізм, що намагається пізнати істинну природу речей. В окремих радикальних випадках прихильники примордіалізму доходять до буквального опредмечування етнічності, вважаючи її матеріальною субстанцією, включеною у структури генетичного апарату людини. Сенс застосування есенціалістського підходу в примордіалізмі полягає у тому, що етнічність тлумачиться як річ, прихована десь у глибинах людського організму (прихована сутність).

Не випадково російська дослідниця В. І. Арбеніна у своїй статті «Етнічність як предмет соціологічного аналізу» стверджує, що «саме у трактуванні етнічності закладені найпринциповіші відмінності між примордіалізмом, конструктивізмом та інструменталістськими теоріями, які по-різному представляють природу та механізми формування більшості етнічних утворень, у тому числі феномена етнічності». Вона зазначає, що примордіалісти зробили предметом свого дослідження етнічну належність як об'єктивно притаманну особистості властивість, що виявляється через зовні фіксовані риси поведінки. Однак за всієї суперечливості питання про те, які ознаки можуть служити «маркерами» етнічної належності, об'єктивність існування етносів не можна відкидати [15]. Слушність цієї характеристики визначається тим, що етнічність у тій чи іншій формі існує з моменту зародження людського суспільства: мова і жести первісних людей та їх розмаїття є постійними величинами їх ідентичності. Як зазначає дослідниця, проблема комунікативних зв'язків вимагала суворого обліку і самоідентифікації окремих етнічних груп, розселених на величезному географічному просторі.

З огляду на вищезазначене примордіалізм дещо вичерпав себе. Дослідник Р. Брубейкер стверджує, що нині «жоден серйозний дослідник не дотримується думки, що нації або етнічні групи є першопочаткові, незмінні сутності» [16, с. 115]. Цю позицію поділяють російські дослідники міжетнічних відносин на пострадянському просторі А. Здравомислов та А. Цуциєв. Вони стверджують, що «сучасний примордіалізм відходить від примітивної розповіді про вроджені, першопочаткові, вічні, позаісторичні сили, які маніфестують себе... Він лише вважає, що соціальний розвиток, наприклад, політизація етнічності, матиме досить визначений характер тому-то й тому-то» [14, р. 46].

Примордіалізм був першою спробою зрозуміти сутність етнічності, етносу, але він дав незадовільне трактування етнічних процесів. Зокрема, цей підхід надавав занадто велику роль психологічним, напередзаданим факторам етнічної поведінки, але випускав з поля зору складні внутрішні процеси розвитку етнічних спільнот. Однак, відійшовши у тінь

наукової думки, примордіалістська концепція стала зброєю еліт під час політизації етнічності.

В умовах політичних трансформацій, розпаду держав етнічність стає найефективнішим і найшвидшим способом політичної мобілізації. Політичні еліти найчастіше звертаються до кровної спорідненості, до солідарності, адже це легко сприймається на рівні підсвідомості й змушує повертатися до колективної, історичної пам'яті. Вони використовують мову примордіалізму, тобто етнічність як соціальну реальність, як даність, з якою має справу конкретна особа.

Інструменталізм відходить від детерміністських, напередзаданих аспектів етнічності. Він досліджує раціональний аспект ідентичності, який випав з поля зору примордіалістів. Цей підхід формується у 70-х роках XIX століття і має ще одну назву — ситуаціонізм. З'являється він у відповідь на неспроможність примордіалістської теорії пояснити тогочасні процеси, зокрема зростання національних рухів. Однак його початки можна зустріти ще раніше. Наприклад, деякі вчені — послідовники Чиказької школи розглядають етноси як форми соціальної інституціоналізації ситуативних ідентичностей. В цьому контексті йдеться про вільний вибір кожним своєї ідентичності.

Головною тезою інструменталізму є визначальна роль соціальних процесів у формуванні етнічності. Її обстоюють дослідники Д. Горовіц, К. Янг, Р. Брубейкер. У межах інституціоналізму етнічність тлумачиться як інструмент, що використовується безпосередньо у політиці. Етнічність розглядається як ситуативна ідентифікація, що залежить від стосунків, сприйняття, почуттів, які завжди динамічні або залежать від ситуації, в якій опиняється індивід. Інструменталісти шукали насамперед причини етнічності, що роблять її соціально та політично значущим феноменом. З їх теорій випливає, що етнічність є новою соціальною конструкцією та не має культурного коріння. Ті культурні риси, які вона використовує як етнічні символи, не мають органічного походження, вони вихоплюються з культури і є не більше ніж ознаками етнічної солідарності.

Прихильники інструменталістського підходу трактують етнічність дуже прагматично, на відміну від примордіалістів, — як політичний інструмент раціонального вибору, що формується в динаміці протиборства політичних еліт. Інструменталісти вважають, що етнічність, етнічні ознаки є тим інструментом, послуговуючись яким етнічна група може обстоювати свої інтереси. Етнічність розглядається насамперед як результат впливу соціальних факторів на етнічну групу. Ця належність до культурної групи (етнічна ідентичність) виявляється самим суб'єктом групи.

Дослідники С. Олзак та Д. Нейгел вважають, що етнічність може виникати, посилюватися та слабшати залежно від конкретної ситуації [17, р. 4]. Звідси ще одна назва цього наукового напрямку — ситуаціонізм. Прихильники інструменталізму звернули увагу не лише на мінливість,

ситуативність етнічної ідентичності, а й на те, що її основою є набір певних символів. Так, американський дослідник Х. Ганс у своїй праці «Символічна ідентичність: майбутнє етнічних груп та культур в Америці» наголошує, що нащадки американських мігрантів найрізноманітнішого етнічного походження навіть у п'ятому поколінні намагаються зберегти свою етнічність, хоча вона не дає їм жодних переваг [18, р. 18].

Інструменталістський підхід представляють також Дж. Бентлі, М. Чебоксаров, С. Арутюнов, П. Брасс. Окремо від інших представників російського інструменталістського напрямку стоять дослідження А. Арутюнова та М. Чебоксарова. Згідно з ними «етносами є просторово обмежені «згустки» специфічної культурної інформації, а міжетнічні контакти — обмін такою інформацією». В контексті цієї теорії інформаційні зв'язки розглядаються як основа існування етносу [19, с. 24]. Етнічність може використовуватися політичними елітами для політичної мобілізації груп за етнічною ознакою. Вона є не об'єктивною характеристикою, а конструюється відповідно до соціального та політичного контексту за допомогою маніпуляції етнічними символами з боку еліт.

Інструменталізм багато в чому перегукується з теоріями раціонального вибору, які стверджують, що етнічність є продуктом етнічних міфів, якими послуговується еліта заради певних політичних цілей — здобуття влади, державної незалежності тощо. На відміну від примордіалістів інструменталісти зосереджуються не на виявленні об'єктивних основ етнічності, а дослідженні тих соціальних функцій, які вона виконує, конструючи себе. Етнічність сприймається навіть як ідеологія політичних еліт з метою мобілізації груп.

Однак у цьому й є слабе місце інструменталістського підходу. З його підвалин випливає, що етнічність не є сталою, вона є ситуативною. Однак інструменталізм неспроможний пояснити, чому ж етнічна ідентичність є такою стійкою характеристикою групи. Також суттєвим недоліком інструменталізму є недостатня увага до культури як важливого елемента етнічної ідентичності.

Якщо етнічна ідентичність не більше ніж соціально-політичний інструмент досягнення цілей, то чому індивід часто йде на великі жертви задля її обстоювання? Проблема інструменталізму полягає в тому, що він намагається розглянути етнічність однобічно, повністю ігноруючи ірраціональну, емоційно-психологічну складову етнічності, як свого часу примордіалізм ігнорував прагматичну, раціонально-функціональну. Очевидно, що етнополітології знадобився третій підхід, який нівелював би недоліки обох попередніх, водночас комбінуючи їх переваги. Ним став конструктивізм.

Підвалини конструктивізму були закладені у працях Р. Брубейкера, Д. Лейка, М. Есмана, Е. Гелнера, Р. Бурд'є, Е. Хобсбаума. Конструктивістський підхід наполягає на соціальному характері етнічності, що тлумачиться як форма організації культурних відмінностей у суспільстві. При цьому саме етнічна група конструює себе тільки тому, що її окремі

члени вбачають у цьому користь для себе в певних аспектах. Відтак етнічність не є результатом якогось ірраціонального об'єктивного зв'язку між членами групи. Тому конструктивізм тлумачить етнічність як процес, суть якого полягає у інтерпретації відмінностей, формуванні територіальних кордонів, винайденні традицій, уявлень спільнот, конструюванні інтересів.

Відмінність примордіалізму та конструктивізму полягає у протилежних соціологічних традиціях, одна з яких описує об'єктивну реальність, структуру, інша концентрується на діяльності, суб'єктивному творенні, стосунках у групах. У цьому контексті слід згадати концепцію норвезького дослідника Ф. Варта про вирішальну роль етнічних кордонів у формуванні та підтриманні етнічної ідентичності, яку він виклав у своїй праці «Етнічні групи та кордони». Вчений стверджує, що дослідження етнічних кордонів є найперспективнішим шляхом вивчення етнічності. «Будь-яка спільнота є насамперед демаркацією з іншою спільнотою» [20, р. 204], тоді як етнічність є не більше ніж формою соціальної організації культурних відмінностей. Культурну єдність етнічної групи, на думку Ф. Варта, слід розглядати не як первинну та дефініційну характеристику етнічної групи, а як результат і навіть сенс існування цієї групи. Він відмовляється від розгляду культури як етновизначного, первинного щодо етнічної групи показника. Дослідник наполягає на організаційній якості цієї групи, розглядаючи її насамперед як особливу форму соціальної організації. Вирішальним фактором у цьому процесі є механізм соціального категоризування. Організаційна структура етнічної групи створюється в процесі етнічного самовіднесення і віднесення інших до певних груп. Використання етнічної ідентичності в соціальній взаємодії, віднесення себе та інших до певних категорій, власне, і формує етнічні групи.

Таким чином, етнічність у конструктивістській парадигмі — це процес конструювання уявних спільнот, який ґрунтується на вірі в те, що вони пов'язані природними зв'язками, єдиною культурою, спільним походженням, історичним минулим. При цьому етнічність є соціальним явищем. Особливого значення в конструктивізмі набуває не трактування етнічних феноменів, заснованих на об'єктивних атрибутах етнічної групи, а їх суб'єктивне сприйняття — групова свідомість, почуття солідарності, міфотворчість. Важливим є не те, вроджена чи набута етнічність, а те, що вона стає реальністю для членів конкретної етнічної групи. Конструктивісти розглядають етнічність як ситуативний, нав'язаний феномен.

У російській етнополітології цей напрям представлений О. Здравомисловим і В. Тішковим. На думку В. Тішкова, процес соціального конструювання може бути спрямований на компенсацію дефіциту культурної відмінності. «Еліти у намаганні мобілізувати етнічну групу проти своїх противників або проти центральної державної влади намагаються збільшити суму групових рис та символів, щоб довести, що члени групи відрізняються не лише якоюсь окремою рисою (наприклад, діалектом), а багатьма рисами» [21, с. 94].

Відтак конструктивізм стає основою проектів побудови етнічностей. Адже, згідно з цим підходом, етнічні групи — не реальні спільноти, а конструкти, витворювані політичними елітами або вченими з практичною метою.

Концепції етнічності у межах конструктивізму інколи суттєво відрізняються. Російський дослідник С. Арутюнов запропонував об'єктивістську теорію, згідно з якою етнос є «згустком інфозв'язків спільноти, що утворюється при досягненні певної критичної площини внутрішніх інформаційних потоків» [22, с. 49]. Його співвітчизник Е. Колпаков наполягає на суб'єктивістському трактуванні етносу в межах конструктивістського підходу. Згідно з ним, етнос є групою людей, яка продовжує усвідомлювати свою єдність навіть після того, як вони перестали формувати якусь спільноту, в якій ця свідомість формувалася [23, с. 15].

В. Тішков визначає етнічність як «комплекс відчуттів, заснованих на належності до культурної спільноти» [24, с. 310]. Сам по собі етнос не є реальністю, він є абстракцією, штучною конструкцією, яка існує лише в головах етнографів, або є результатом зусиль еліт щодо його конструювання. Етнічність не статична, а рухома, мобільна. Не випадково В. Тішков говорить про трансформацію, дрейф ідентичності [25, с. 215].

Конструктивісти відкидають примордіалістську складову теорії етносу. Етнічні ознаки, що називалися визначальними їх попередниками, відкидаються як об'єктивні. У конструктивізмі вони не мають виключно етнічної належності, оскільки залежать від конкретної політичної, соціально-економічної ситуації. Але це не означає, що досвід примордіалізму повністю зійшов з етнополітичної арени. Дослідник В. Піменов, як і його колеги, що продовжують дослідження в руслі теорії етносу, вважає етнічні групи об'єктивною реальністю, яка існує незалежно від нашої свідомості.

На даний момент більшість теорій етнічності існують у межах конструктивістського (навіть у крайніх його формах), примордіалістського (в пом'якшеному варіанті), а також інструменталістського (практичного або теоретичного ситуаційного) підходів. Однак нині дослідники етнічності та етнонаціональних процесів намагаються уникати протистояння трьох основних методологічних підходів у вивченні етнічності, синтезуючи найважливіші їх аспекти у своїх теоріях. Це дає змогу якомога повніше, з різних наукових ракурсів дослідити феномен етнічності, етнічної ідентичності, який є першоосновою розуміння сучасних етнополітичних процесів та етнонаціональної політики як механізму реагування на їх виклики — з боку як окремих держав, так і міжнародної спільноти в цілому.

Л і т е р а т у р а

1. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов // Общественные науки и современность. — 1994. — № 4.

2. *Vermuelen H., Govers C.* Introduction // *The Anthropology of Ethnicity. Beyond Ethnic Groups and Boundaries* / Ed. by H. Vermuelen, C. Govers. — Amsterdam, 1994.
3. *Connor W.* *Ethnonationalism: The Quest for Understanding.* — Princeton: Princeton Univ. Press, 1994.
4. *Cordell K.* *Ethnicity and Democratization in the New Europe.* — L.: Routledge, 1998.
5. *Smith A.* The Diffusion of Nationalism: Some Historical and sociological perspectives // *British Journal of Sociology.* — Vol. 29, N 2.
6. *Гумилев Л. Н.* *Этносфера: История людей и история природы.* — М., 1993.
7. *Гобино Ж. А.* *Опыт о неравенстве человеческих рас.* — М.: ОЛМА-Пресс, 2000.
8. *Young C.* *The Politics of Cultural Pluralism.* — Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1976.
9. *Широкогоров С. М.* *Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений.* — Шанхай, 1923.
10. *Бромлей Ю. В.* *Очерки теории этноса.* — М., 1983.
11. *Чешко С.* *Человек и этничность* // *Этнографическое обозрение.* — 1994. — № 6.
12. *Пименов В. В.* *Системный подход к этносу* // *Расы и народы.* — М., 1986. — Вып. 16.
13. *Бромлей Ю.* *К характеристике понятия «этнос»* // *Расы и народы: Ежегодник.* — М., 1971.
14. *Здравомыслов А., Цуцьев А.* *Этничность в постсоветском пространстве: соперничество теоретических парадигм* // *Социологический журнал.* — 2003. — № 3.
15. *Арбеніна В. І.* *Етнічність як предмет соціологічного аналізу* // www.sociology.kharkov.ua/docs/chten_O/arbenina/doc.
16. *Brubaker R.* *Citizenship and Nationhood in France and Germany.* — Cambridge, 1992.
17. *Olzak S., Nagel J.* Introduction in *Comparative Ethnic Relations: An Overview* / S. Olzak, J. Nagel (eds.). — Comparative Ethnic Relations. — FL: Academic Press, Inc: Orlando, 1986.
18. *Gans H.* *Symbolic Ethnicity: the Future of Ethnic Groups and Cultures in America* // *Ethnic and Racial Studies.* — 1979. — Vol. 2 (1).
19. *Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н.* *Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества* // *Расы и народы.* — М., 1972. — Вып. 2.
20. *Barth F.* *Ethnic Groups and Boundaries.* — Boston: Little, Brown, 1969.
21. *Тишков В. А.* *О новых подходах в теории и практике межнациональных отношений* // *Советская этнография.* — 1989. — № 5.
22. *Арутюнов С. А.* *Этничность — объективная реальность (отклик на статью С. В. Чешко)* // *Этнографическое обозрение.* — 1995. — № 5.
23. *Колпаков Е. М.* *Этнос и этничность* // *Этнографическое обозрение.* — 1995. — № 5.
24. *Тишков В. А.* *Нация: теория и политическая практика* // *Взаимодействие политических и национально-этнических конфликтов.* — М., 1994. — Ч. 1.
25. *Тишков В. А.* *Очерки теории и политики этничности в России.* — М., 1997.